

ویژگی‌های کار و تولید در سیره امام علی علیه السلام

تاریخ دریافت: ۹۳/۹/۲۷ تاریخ تأیید: ۹۴/۲/۹

مصطفی کریمی*

چکیده

مسئله کار و تولید از مسائل بسیار مهم در نظام اقتصادی اسلام است و برای دستیابی به آن، لازم است مؤلفه‌های کار و تولید مورد مطالعه قرار گرفته و در ادامه با رجوع به سخنان و سیره عملی معصومین علیهم السلام، روش و اندیشه ایشان را در کار و تولید بدست آورد. با توجه به اینکه سخنان امام علی علیه السلام در زمینه مؤلفه‌های تولید و نیز اقدامات و فعالیت‌های ایشان در زمینه تولید کالا و خدمات، بسیار زیاد بوده است؛ در این مقاله، با تطبیق و مقایسه محتوایی گفتار و رفتار آن حضرت، نکات اصلی و کلیدی سیره امام علی علیه السلام در زمینه کار و تولید اقتصادی بیان شده تا با تحلیل و بررسی آنها، فهم و درک بهتری از سیره اقتصادی آن حضرت در این زمینه بدست آید. در این مقاله ویژگی‌های اصلی کار و تولید در سیره امام علی علیه السلام ضمن پانزده نکته بیان شده است که عبارتند از ۱- تأثیر پذیری کار و تولید از آموزه‌های اسلام ۲- انگیزه‌های مادی کار و تولید در راستای انگیزه‌های معنوی ۳- ارزش مند بودن تمام مشاغل تولیدی و احترام به تولیدکنندگان ۴- استفاده و بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی و امکانات موجود ۵- گزینش نیروی انسانی مناسب برای کار ۶- ارائه الگو به مردم با تشویق به کار و تولید و نکوهش از بی‌کاری و تنبلی ۷- اولویت دادن به تولید کالا و خدمات اساسی و ضروری ۸- توجه دادن به مهارت و کیفیت در کار و تولید ۹- هماهنگی کار با علم و فطرت و بهره‌گیری از تجربه ۱۰- صبر و پشتکار در کار و تولید ۱۱- ایجاد سرمایه‌های بزرگ مادی و معنوی ۱۲- نظم و برنامه‌ریزی و بهره‌گیری از فرصت‌ها ۱۳- بازرسی و نظارت بر زیردستان و روند تولید ۱۴- ایجاد شغل و تربیت نیروی انسانی ۱۵- عمران، آبادانی و توسعه زیرساخت‌های تولید.

واژه‌های کلیدی: کار - تولید - سیره - امام علی علیه السلام.

* کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام

مقدمه

حوزه اقتصاد، دربرگیرنده موضوعات و مباحث گسترده‌ای است. در میان مباحث اقتصادی، کار و تولید از جایگاه بسزایی برخوردار بوده و از ارکان اقتصاد به شمار می‌رود. در نظام اقتصادی اسلام نیز کار و تولید جایگاه ویژه و بسیار مهمی دارد؛ همچنان که خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (سوره هود، آیه ۶۱)؛ او خدایی است که شما را از زمین آفرید و آبادانی و عمران زمین را از شما خواست.

برای دستیابی به نظام اقتصادی اسلام در بخش کار و تولید، لازم است تا علاوه بر قرآن و روایات، به سیره اهل بیت علیهم‌السلام نیز مراجعه نمود. در میان اهل بیت علیهم‌السلام، کار و تولید در زندگی امام علی علیه‌السلام از اهمیت و برجستگی خاصی برخوردار است. چرا که در ادوار مختلف زندگی ایشان، کار و تولید جلوه‌های مختلفی داشته و از گوناگونی و فراوانی زیادی برخوردار است. از این رو می‌توان با تمسک به سیره ایشان، در شرایط مختلف زندگی، الگوی مناسب کار و تولید را از گفتار و رفتار آن حضرت بدست آورد.

در این مقاله سعی شده تا با توجه به سخنان و سیره عملی امام علی علیه‌السلام، نکات و ویژگی‌های اصلی کار و تولید در سیره آن حضرت بیان شود. برای پرداختن به سیره اقتصادی امام علی علیه‌السلام در کار و تولید، ابتدا لازم است برخی از کلمات و مفاهیمی که دارای معانی مختلف است و یا ممکن است فهم متفاوت و گوناگونی نسبت به آنها وجود داشته باشد؛ شرح داده شود تا معنای مورد نظر در این مقاله روشن گردد. در ادامه باید مؤلفه‌های تولید در اقتصاد را شناخت و پس از آن، با بررسی این مؤلفه‌ها در گفتار و رفتار حضرت، به نکات و ویژگی‌های اصلی کار و تولید در سیره امام علی علیه‌السلام رسید.

مفاهیم

سیره

سیره در اصل، واژه‌ای عربی از ماده «سیر» است و در لغت به معنای سنت، حالت، هیئت، راه و روش معنا شده است و در زبان متداول، بر داستان و قصه اطلاق می‌شود.^۱ اما واژه سیره در معنای اصطلاحی و آنچه که در عمل مورد استفاده قرار گرفته است؛ اندکی با معنای لغوی آن متفاوت است. تقریباً در تمام منابع تاریخی قدیم و نیز بیشتر کتب پژوهشی جدید، سیره مترادف با تاریخ و سرگذشت زندگی افراد دانسته شده است. به بیان شهید مطهری، سیره بر وزن فعله است و فعله در زبان عربی دلالت بر نوع می‌کند. سیر یعنی رفتن، رفتار؛ ولی سیره یعنی نوع و سبک رفتار. این کتاب‌هایی که ما به نام سیره داریم؛ سیر است نه سیره. مثلاً سیره حلبیه سیر است نه سیره؛ اسمش سیره هست ولی واقعه سیر است. رفتار پیغمبر نوشته شده است نه سبک پیغمبر در رفتار، نه اسلوب رفتار پیغمبر، نه متد پیغمبر (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۴۵).

در این تحقیق، برای دست‌یابی به سیره اقتصادی امام علی علیه السلام در تولید، هم به رفتار و هم به گفتار امام علی علیه السلام استناد می‌شود و معنای سیره با اندکی مسامحه، شامل گفتار و سخنان آن حضرت نیز می‌گردد.

اقتصاد

اقتصاد در لغت به معنی میانه‌روی و در اصطلاح، تعریف‌های مختلفی از آن ذکر شده است. یک تعریف آن است که؛ اقتصاد، کارها و فعالیت‌هایی است که به ارائه تولید کالاها و خدمات جهت تأمین نیازها و رفع حاجت‌های انسان می‌انجامد. (حریری، ۱۳۶۲، ص ۱۴)

اقتصاد، انواع و تقسیمات بسیاری دارد که با توجه به آنها، تعریف اقتصاد متفاوت خواهد بود. در میان انواع و اقسام اقتصاد، چند تقسیم از اهمیت بیشتری برخوردار است و برای شفاف

شدن بحث، نیاز است که توضیح داده شوند؛ الف) تقسیم اقتصاد به علم اقتصاد و نظام اقتصادی ب) اقتصاد خرد و کلان ج) تقسیم اقتصاد به بخش‌های تولید، توزیع و مصرف.

علم اقتصاد و نظام اقتصادی

تقسیم اقتصاد به علم اقتصاد و نظام اقتصادی از مهم‌ترین انواع یا تقسیمات در اقتصاد است؛ چرا که بحثی مبنایی به شمار می‌رود. در اینجا لازم است تفاوت این دو با هم به خوبی روشن شود و نیز اینکه در این تحقیق منظور از اقتصاد کدام یک است؟ البته لازم به یادآوری است که برای این دو نوع تلقی از اقتصاد، تعبیرهای مختلفی - مانند اقتصاد تشریحی و تحلیلی یا اقتصاد هنجاری و اثباتی و... - بیان شده است که همگی گویای یک معنا است و تعبیر نظام یا سیستم اقتصادی و علم اقتصاد، متداول‌ترین عبارت شمرده می‌شود.^۲

در تعریفی از علم اقتصاد آمده است: «مقصود از اقتصاد تحلیلی یا علم اقتصاد، دانشی است که رفتارهای بشری را در زمینه تولید، توزیع و مصرف، تجزیه و تحلیل می‌کند تا قدرت پیش‌بینی پدیده‌های اقتصادی را به دست آورد. کوشش دانشمندان در این علم این است که حوادث اقتصادی را تفسیر کنند، علل این حوادث را به دست آورده و ارتباط میان پدیده‌های اقتصادی را کشف کنند، تا از این راه بتوانند نشان دهند که اگر تغییر خاصی در زمینه اقتصاد داده شود، چه نتایجی پیش‌بینی می‌گردد.» (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۶۳، ص ۱۱).

اما در توضیح نظام اقتصادی، این‌چنین آمده است که: «اقتصاد تشریحی آن بخش از اقتصاد است که به صورت امر و نهی‌ها یا تفسیر و ارزیابی آنها در یک مکتب ارائه شده است. اقتصاد تشریحی از دو بخش احکام اقتصادی و نظام اقتصادی تشکیل یافته، که احکام اقتصادی تبلور نظام اقتصادی است و نظام اقتصادی، روح کلی آن احکام محسوب می‌گردد. احکام اقتصادی بیان آثار حقوقی و امر و نهی‌هایی است که به صورت مواد قانونی درآمده و برای اعمال اقتصادی و نتایج حقوقی آن فعالیت‌ها بیان شده است. با دیدن احکام اقتصادی

یک جامعه می توان به نظام اقتصادی آن جامعه پی برد. بنابراین نظام اقتصادی عبارت است از: طرح کلی و هماهنگی که خطوط اصلی ارزش های مورد نظر یک مکتب را در زمینه عدالت اجتماعی از بُعد اقتصاد نشان می دهد و مایه تمییز یک مکتب از این بُعد با سایر مکتب ها می گردد و احیانا جهت گیری اقتصادی یک جامعه را تعیین می کند.» (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۶۳، ص ۹).

البته در بین اندیشمندان این نظر مشهور است که در اسلام، علم اقتصاد وجود ندارد؛ اما در مقابل، بسیاری به دنبال آن هستند که علم اقتصاد را به نوعی اسلامی کرده و به عبارتی در پی آنند که علم اقتصاد را با تعالیم و اندیشه های اسلامی سازگار سازند و به تدوین علم اقتصاد اسلامی اقدام کنند.

تا اینجا تفاوت بین علم اقتصاد و نظام اقتصادی روشن شد اما این سؤال باقی است که وقتی سخن از سیره اقتصادی می شود؛ کدام اقتصاد مورد نظر است؟ جواب آن است که وقتی، کار و تولید اقتصادی در سیره و سخن امام علی علیه السلام مطرح می شود؛ در واقع به دنبال مباحثی از جنس نظام اقتصادی یا به عبارت دیگر بایدها و نبایدهای اقتصادی در بخش کار و تولید هستیم. البته این، بدین معنا نیست که چشم خود را نسبت به مباحث علم اقتصاد ببندیم؛ بلکه علاوه بر نظام اقتصادی، به علم اقتصاد نیز توجه داشته و آنچه را که موجب فهم بهتر از کار و تولید اقتصادی در سیره امام علی علیه السلام باشد، برای ما سودمند خواهد بود و از آن استفاده خواهیم کرد. بنابراین اولویت اول و نگاه اصلی به اقتصاد در این مقاله، نظام اقتصادی علوی است و علم اقتصاد در اولویت بعدی قرار دارد.

اقتصاد خرد و کلان

موضوع اقتصاد را به دو قسمت تقسیم کرده اند: اقتصاد خرد و اقتصاد کلان. اقتصاد خرد؛ واحدهای فردی و کوچک اقتصادی از قبیل فرد مصرف کننده، بنگاه های تولیدی و گروه های

کوچک تولیدی مانند صنایع و بازارهای مختلف را به بحث و تحقیق می‌گیرد. در حالی که اقتصاد کلان مباحث مربوط به اقتصاد کل از قبیل محصول ملی، درآمد کل، اشتغال کل، مصرف کل و سرمایه‌گذاری کل را مورد بحث قرار می‌دهد (توانایان فرد، جلد اول، ص ۸۲).

بنا به آنچه در مورد اقتصاد خرد و کلان گفته شده، عمده مباحث تولید، در اقتصاد خرد و عمده مباحث توزیع، در اقتصاد کلان قرار می‌گیرد. بحث کار و تولید اقتصادی در سیره امام علی علیه السلام نیز، در نگاه اولیه و اولویت اول، در اقتصاد خرد قرار می‌گیرد چرا که از سویی مربوط به فعالیت‌های یک شخص خاص و در محدوده‌ای خاص است و از سوی دیگر مربوط به تولید است که گفته شد. عمده مباحث تولید در حیطه اقتصاد خرد قرار دارد؛ اما در عین حال برخی از مباحث در سخنان و سیره عملی حضرت در مورد کار و تولید وجود دارد که ناظر به اقتصاد کلان است که این مباحث نسبت به مورد اول بسیار کمتر است.

تولید

هم‌چنان که گفته شد؛ مباحث اصلی اقتصاد را به سه بخش تولید، توزیع و مصرف تقسیم می‌کنند و هر کدام از اینها، دو نوع را شامل می‌شوند؛ یکی کالا و دیگری خدمات. یعنی هم‌چنان که در بخش تولید می‌گوییم تولید کالا و خدمات؛ در بخش توزیع و مصرف نیز این دو وجود دارد. در بخش توزیع، میزان برخورداری افراد از امکانات و نیز مباحثی که مربوط به پراکندگی شبکه توزیع و سیستم توزیع کالا و خدمات است، مورد بررسی قرار می‌گیرد و در بخش مصرف، مباحثی که مربوط به الگوی مصرف و چگونگی مصرف کالا و خدمات است، بیان می‌شود.

برای تولید، تعریف‌های مختلفی بیان شده است. در بسیاری از تعریف‌ها، برآورده شدن نیاز مصرف‌کننده، در تعریف لحاظ گردیده است. مانند اینکه گفته شده: فعالیت بشر برای رفع حوائج است^۳ (حریری، ۱۳۶۲، ص ۷۷).

در نظام اقتصادی سرمایه‌داری، برعکس نظام اقتصادی مارکسیسم - که بخش توزیع، در اولویت اول است - بخش تولید و به دست آوردن سود بیشتر در اولویت اول قرار دارد. اما در نظام اقتصادی اسلام، اگرچه کار و تولید اهمیت بسیاری دارد اما مباحث اقتصادی دیگر نیز دارای اهمیت بوده و حتی می‌توان گفت با توجه به پیوند میان ارکان اقتصاد، تمام مباحث اصلی اقتصاد (تولید، توزیع و مصرف) دارای اهمیت یکسانی است و هم‌زمان، به تمام مباحث توجه شده و هر کدام از بخش‌های اصلی اقتصاد، در جای خود بسیار مهم می‌باشد و لازم است در هر بحث به آداب و دستورات راجع به آن، توجه کافی داشت.

مؤلفه‌ها و مسائل اصلی تولید

بحث تولید و مسائل مربوط به آن از اساسی‌ترین مباحث اقتصاد است؛ زیرا بدون تولید، توزیع و مصرف معنا نخواهد داشت. برای توضیح و تبیین بخش تولید، ابتدا لازم است گستردگی مسائل و مؤلفه‌های آن را مورد نظر قرار داده و مباحث اصلی تولید را به صورت گذرا بیان کرد.

بنا به آنچه در مباحث اقتصاد آمده است؛ می‌توان مباحث اصلی تولید را طی این چند موضوع بیان کرد: الف) انگیزه و محرک تولید؛ در این بحث ضمن بیان جایگاه تولید، محرک و هدف اصلی از تولید بیان می‌شود. ب) عوامل تولید؛ منابع یا عوامل تولید دارای چهار رکن است که عبارتند از: منابع طبیعی یا زمین، منابع انسانی یا کار، سرمایه و مدیریت تولید؛ که بحث‌های مهم و متنوعی در مورد این عوامل قابل ارائه است. ج) کمیت و کیفیت تولید؛ در اینجا می‌توان موضوعات گوناگونی از جمله؛ مقدار و میزان تولید، چگونگی تولید، نوع تولید، راندمان و رشد تولید را مطرح نمود. د) شیوه‌ها و مناسبات تولید؛ در این بحث شیوه‌های کلی و یا جزئی تولید مورد بررسی قرار می‌گیرد (حریری، ۱۳۶۲، ص ۲۲ و پل ساموئلسن - ویلیام

نوردهاوس، ۱۳۷۳، ص ۵۱ و توانایان فرد، ص ۱۴ و جاسبی، ۱۳۶۴، ص ۱۰-۱۳ و بی‌آزار شیرازی، ۱۳۷۳، ص ۸۹).

البته مباحث دیگری نیز وجود دارد که ضمن بیان موضوعات یادشده، می‌توان آنها را ذکر کرد و اهمیت چندانی در بیان مستقل آنها نیست.

ویژگی‌های اصلی سیره اقتصادی امام علی علیه السلام در تولید

قبل از بیان ویژگی‌های اصلی تولید، مناسب است که به دو مطلب مهم توجه شود. اول آن که در سخنان امام علی علیه السلام، مطالب و روایات بسیاری در مورد مؤلفه‌های تولید - که عناوین آن ذکر شد - وجود دارد. علاوه بر آنکه دو بحث تأثیرپذیری تولید از مبانی اعتقادی، اخلاقی و احکام اسلام و نیز وظایف حکومت اسلامی نسبت به بخش تولید، از بحث‌های خاص در اندیشه اقتصادی امام علی علیه السلام است.

مطلب دیگر آنکه امیرالمؤمنین علیه السلام در طول زندگانی با برکت خود به کارهای مختلف و متنوعی در زمینه تولید کالا و خدمات اشتغال داشته و اقدامات مفید و ارزشمند بسیاری در این زمینه انجام داده‌اند. چه در مورد شغل‌های مختلفی که خود عهده‌دار می‌شدند و چه موضع‌گیری‌ای که نسبت به شغل دیگران داشته‌اند. اقدامات و فعالیت‌های حضرت در زمینه تولید کالا در ضمن بحث ذیل وجود داشته است: کشاورزی، باغبانی، احداث و توسعه منابع آبی، زمین‌داری، ریسندگی و صنعت. هم‌چنین، می‌توان اقدامات و فعالیت‌های حضرت در زمینه تولید خدمات را در ضمن این مباحث دنبال کرد: کارگری، کار و خدمات مربوط به منزل، خدمات نظامی، خدمات فرهنگی، خدمات حقوقی و قضائی، خدمات حکومتی و اداری، خدمات اجتماعی، خدمات رفاهی و خدمات بازرگانی.

با توجه به اینکه سخنان امام علی علیه السلام در زمینه مؤلفه‌های تولید و نیز اقدامات و فعالیت‌های ایشان در زمینه تولید کالا و خدمات بسیار زیاد بوده است؛ در این مقاله سعی شده، با تطبیق و مقایسه محتوایی گفتار و رفتار آن حضرت در زمینه کار و تولید، نکات اصلی و کلیدی سیره امام علی علیه السلام در این زمینه بیان گردد تا با تحلیل و بررسی آنها، فهم و درک بهتری از سیره اقتصادی آن حضرت در کار و تولید بدست آید. ویژگی‌های اصلی کار و تولید در سیره حضرت، طی نکات ذیل بیان می‌گردد:

۱- تأثیر پذیری کار و تولید از آموزه‌های اسلام

کار و تولید در سیره امام علی علیه السلام، به طور کامل متأثر از آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی و احکام عملی اسلام است که از ابتدا از طریق سخنان و سیره عملی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به مسلمانان رسید و پس از آن حضرت، در گفتار و رفتار علی علیه السلام نمایان گردید.

از نظر مبانی اعتقادی، مشاهده می‌شود که کار و تولید در سیره اقتصادی امام علی علیه السلام رنگ خدایی دارد؛ به طوری که در سراسر فعالیت‌های اقتصادی آن حضرت، خدا را می‌توان احساس کرد. از این رو در بررسی و تحلیل سیره ایشان، تنها به علل مادی نمی‌توان تمسک نمود؛ بلکه علل غیر مادی، سنت‌های الهی و عوامل معنوی نیز در رفتار حضرت کاملاً ظهور و بروز داشته و به این امور نیز باید توجه داشت. عواملی که سود و منفعت را تنها در مسائل مادی و دنیایی نمی‌بینند؛ بلکه سود معنوی و اُخروی را بر آن ترجیح می‌دهند.

عظمت موفقیت اقتصادی امام علی علیه السلام، بیشتر از این ناحیه است که بر مبنای انسان شناختی کاملاً متفاوتی از آنچه در دنیای امروز مطرح است، به دست آمده است. در نگاه او انسان، بنده خدا و جانشین او بر روی زمین است و سعادت حقیقی او نه در تمتع و کسب سود مادی بیشتر، بلکه در جلب رضایت پروردگار است. قاعده اساسی در رفتار امام علیه السلام، کسب رضایت خداوند است. برای او هر کاری که رضایت خدا را در پی داشته باشد عاقلانه است؛

هرچند که سختی و مشقت بیشتری داشته باشد. چنان که امام باقر علیه السلام، درباره او می‌فرماید: ما ورد علیه قط امران کلاهما لله رضی إلا اخذ بأشدهما علی بدنه؛ هیچ‌گاه میان دو کار که هر دو موجب رضایت پروردگارند، قرار نگرفت، مگر آنکه دشوارترین آن دو بر بدنش را انتخاب نمود (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۲۸۲ و فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۱۷ و شامی، ۱۴۲۰، ص ۲۴۴).

از نظر مبانی اخلاقی، برخلاف نظام‌های اقتصادی سرمایه‌داری و مارکسیسم، در مکتب امام علی علیه السلام، کار و تولیدی مورد تأیید است که توأم با اخلاق باشد. زهد و تقوایی که در سخن و سیره علوی مورد تأکید واقع شده، به معنای ترک دنیا نیست؛ بلکه به معنای بی‌رغبتی به ظواهر فریبنده دنیا است. اگر دنیا به منزله پل عبور برای رسیدن به آخرت باشد چنین دنیایی پسندیده است و لذا امام علی علیه السلام اگرچه به کار و تلاش دنیایی و تولید فراوان توجه داشت؛ اما همه آنها در راستای زهد و رعایت تقوای الهی بود. زهدی که آثار آن تولید فراوان، مصرف کم و استفاده از درآمد مازاد بر نیاز، در سرمایه‌گذاری‌های مادی و معنوی بود.

امام علی علیه السلام آن قدر در راه کار و تولید، تلاش می‌نمود که درآمد آنها بسیار بیشتر از نیاز خود و خانواده‌اش بود. از این رو با مسامحه می‌توان گفت که آن حضرت، حریص در تولید بود. اما هم‌چنان که اشاره شد در مصرف کردن فردی بسیار قانع بود و به اندکی از دنیای فانی بسنده می‌کرد. شاید از این رفتار امام بتوان استفاده کرد که آنچه در مورد نکوهش حرص و فضیلت قناعت گفته شده؛ در مورد مصرف کردن است نه تولید، بلکه در تولید برعکس است؛ یعنی حریص بودن در کار و تولید، امری پسندیده و قانع بودن در آن و اکتفا به نیاز فردی امری ناپسند است. زیرا فردی که تنها به نیاز شخصی خود و نهایتاً به نیاز خانواده‌اش توجه دارد؛ از نیاز افراد جامعه غافل است و در عمل، وظیفه خود نسبت به هم‌نوعان و افراد نیازمند را نمی‌تواند انجام دهد.

البته تولید و کار فراوان نباید موجب دنیاگرایی شود؛ بلکه باید توجه داشت که تولید فراوان در راستای گسترش رفاه و آرامش بیشتر به اعضای خانواده و افراد جامعه اسلامی،

انجام پذیرد. سخنان و سیره عملی حضرت، گویای نکته بسیار مهمی در این رابطه و نیز موارد مشابه است و آن رعایت اصل اعتدال و میانه‌روی است که در تمام مسائلی که مانند این مورد، دو جنبه و دو سویه است باید آن را مراعات کرد. یعنی درست است که گفته شد در کار و تلاش باید تولید فراوان و بیش از نیاز شخصی انجام شود؛ ولی باید متعادل و میانه‌رو بود و از افراط و تفریط پرهیز داشت. چنان‌که در احادیث متعددی، اعتدال در کسب روزی و قناعت به مقدار مورد نیاز از ما خواسته شده است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: در طلب‌روزی میانه‌روی کنید؛ بسا حریصی که کام نیابد و بسا میانه‌رو در طلب که ناکام نگردد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۲۹۵). البته میانه‌روی و کسب به مقدار مورد نیاز را می‌توان به نیاز جامعه اسلامی تعمیم داد نه این که تنها نیاز شخصی فرد تولید کنند مطرح باشد.

نکته جالب توجه دیگر در اثرگذاری اخلاق در کار و تولید آن است که مفاهیم اخلاقی و دینی زهد، قناعت، توکل بر خدا در کارها و... سبب نمی‌شود که مؤمن به تنبلی دچار گردد؛ بلکه هر کدام از این مفاهیم معنای خاص خود را دارد و منافاتی با کار و تلاش ندارد. بلکه در بسیاری از موارد موجب تقویت انگیزه و روحیه برای کار و تلاش بیشتر می‌شود. مثلاً وقتی زهد را به معنای بی‌رغبتی به دنیا معنا کنیم و از سوی دیگر یکی از مراتب تقوا را رفع نیاز فقرا بدانیم؛ وجه جمع آن می‌شود رفتار امیرالمؤمنین ۱، که با بی‌رغبتی‌ای که به دنیا داشت؛ مقدار کار و تلاش آن حضرت، بسیار زیاد بود و قسمت زیادی از درآمد کار و تولیدش را در اختیار فقرا قرار می‌داد.

توکل بر خدا نیز سبب می‌شود تا انسان مؤمن، در کارهای سخت و دشوار، تنبلی و بی‌رغبتی را کنار گذاشته و با تمسک به ایمان و اینکه همه قدرت‌ها در اختیار خداوند متعال قرار دارد؛ تلاش خود را دوچندان نماید تا به هدف و مقصود خود برسد. چنان‌که علی علیه السلام فرموده است: یک ویژگی است که هر کس به آن عمل کند قوی‌ترین مردم خواهد شد. از آن حضرت پرسیده شد که آن ویژگی چیست؟ پاسخ دادند: توکل به خدای متعال (کراجکی،

۱۳۹۴، ص ۲۲ و نوری، ۱۴۰۸، ص ۲۲۰). توکل به معنای حقیقی‌اش هرگز باعث تنبلی و کاهلی نمی‌شود؛ بلکه توکل باعث شجاعت انسان برای گام برداشتن در امور مهم و بزرگ می‌شود. هم‌چنین ناامیدی به نتیجه راه، در اموری که شخص باید به آن امور اقدام کند، از بین می‌برد (یوسفی، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸).

از عوامل مؤثر دیگر در اقتصاد از جهت اخلاقی، می‌توان به خوش‌خلقی اشاره کرد. امام علی علیه السلام فرموده است: گنج‌های روزی‌ها در گشاده‌خلقی نهفته است. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۳ و ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۹۸) در مورد عدم سخت‌گیری و مدارا کردن با مردم نیز از امام علی علیه السلام نقل شده که فرمود: هر که با مدارا رفتار کند، روزی‌اش افزون گردد (تمیمی‌آمدی، ۱۳۶۶، ص ۲۴۴ و لیشی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۴۰).

از جهت احکام و مبانی فقهی نیز، امام علیه السلام خود را ملزم می‌دانسته که با الگو قرار دادن پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در تمام زمینه‌ها، احکام و آداب اسلامی را جامه عمل بپوشاند و در جامعه رواج بخشد. از این رو تمام دستورات و احکام اسلام، مورد تأیید گفتاری و رفتاری امام علی علیه السلام قرار گرفته است. به خصوص اصل کار و تلاش برای کسب روزی حلال و نیز دور کردن و پرهیز دادن مردم از مکاسب حرام و ربا. به عنوان نمونه، در زمینه ربا از امیرالمؤمنین علیه السلام روایت شده که فرمود: هر کس بدون دانستن (احکام شرعی تجارت و خرید و فروش) تجارت کند؛ در ربا فرو می‌رود و فرو می‌رود. هم‌چنین فرمود: هر کس احکام شرعی خرید و فروش را نمی‌داند، نباید در بازار به کار مشغول شود. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۵۴).

۲- انگیزه‌های مادی کار و تولید در راستای انگیزه‌های معنوی

برای کار و تولید، انگیزه‌های بسیاری در سیره امیرالمؤمنین علیه السلام می‌توان ذکر کرد؛ اما برخلاف مکاتب مادی - که هدف اصلی را لذت‌گرایی می‌دانند و اهداف میانی در راستای رسیدن به لذت بیشتر است - آنچه در سیره امام علی علیه السلام بسیار مهم و قابل توجه است؛ از

سویی، پیوند و هماهنگی میان دنیا و آخرت و از سوی دیگر، قرارگرفتن انگیزه‌های مادی در طول انگیزه‌های معنوی و آخروی است.

امام علی علیه السلام در نهج‌البلاغه به شدت حاکمیت لذت‌طلبی بر رفتار خود را انکار کرده و می‌فرماید: «من آفریده نشدم که خوردن خوراکی‌های پاکیزه، مرا به خود مشغول دارد، همچون حیوان پرواری که تمام همش، علف است، و یا همچون حیوان رها شده‌ای که شغلش چریدن و خوردن و پر کردن شکم می‌باشد و از سرنوشتی که در انتظار اوست بی‌خبر است، آیا بیهوده یا مهمل و عبث آفریده شده‌ام؟» (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۱۸).

در سیره آن حضرت، از جهات مختلف (اعتقادی، اخلاقی، عبادی و...) بین دنیا و آخرت هماهنگی وجود دارد و با وجود اینکه اهداف و انگیزه‌های فراوانی در سیره حضرت مشاهده می‌شود؛ اما تمام آنها رنگ خدایی داشته و در طول رسیدن به مقامات معنوی و قرب الهی است. به عبارت دیگر اهداف و انگیزه‌های آخروی و معنوی بر انگیزه و اهداف مادی و دنیایی ترجیح و اولویت دارند.

در سیره حضرت، اهداف و انگیزه‌هایی مانند رفع نیازها، بدست آوردن سود و درآمد، خدمت به جامعه، برطرف کردن فقر، تربیت و آزاد کردن بردگان و... اهداف اصلی نیست بلکه اهدافی میانی و مقدمه‌ای برای قرب الهی است. در نگاه امام، کار و تولید، عبادت است و تنها هدفی که دارای ارزش ذاتی و اصیل است و همه اهداف میانی باید در مسیر رسیدن به آن اتخاذ شوند، جلب رضایت و خشنودی خداوند است. رضایت خداوند انگیزه نیرومندی است که علی علیه السلام را در شدت گرمای روز به تلاش اقتصادی وا می‌دارد، در حالی که شخصا هیچ نیازی به محصول آن ندارد (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۶۳). هم‌چنان که در روایتی از آن حضرت آمده است: مَا غَدُوَّةٌ أَحَدِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَعْظَمَ مِنْ غُدُوَّتِهِ يَطْلُبُ لِوَلَدِهِ وَعِيَالِهِ مَا يُصْلِحُهُمْ وَ قَالَ علیه السلام الشَّخْصُ فِي طَلَبِ الرِّزْقِ الْحَلَالِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ اهمیت سحرخیزی در راه خدا

بالتر از کار و تلاش کمتر برای خانواده نیست و طلب‌کننده روزی حلال، همانند جهادکننده در راه خدا است (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۹۴ و ابن‌حیون، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۵).

عظمت اخلاص حضرت، از این کلام ابن‌ابی‌الحدید درباره کار او به خوبی روشن می‌شود: «امیرالمؤمنین علی علیه السلام برای درختان خرمای گروهی از یهودیان مدینه با دستان خود آب می‌کشید تا حدی که دستانش تاول می‌زد، و دستمزد خود را صدقه می‌داد و بر شکم خود (از گرسنگی) سنگ می‌بست» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۲).

۳- ارزش‌مند بودن تمام مشاغل تولیدی و احترام به تولیدکنندگان

یکی دیگر از اصول و نکات اصلی سیره آن حضرت، ارزشمندی تمام مشاغل تولیدی و احترام گذاشتن به آنان است که از دو جنبه حائز اهمیت می‌باشد؛ یکی از جهت اجتماعی و جایگاه شغلی آنان که در نظر امیرالمؤمنین علیه السلام مشاغل تولیدی، به خصوص بازرگانان و صنعت‌گران جایگاه بسیار مهمی دارند و دیگر از جنبه اخلاقی است که حضرت با تولیدکنندگان برخورد مناسب و توأم با احترام داشته و این اخلاق را به کارگزاران خود توصیه و سفارش می‌نمایند.

در سیره حضرت، تمام مشاغل تولیدی - که از نظر شرعی صحیح است - ارزشمند بوده و خود حضرت نیز در دوران زندگانی خود، شغل‌های زیادی را عهده‌دار بوده‌اند. علاوه بر آن توصیه و سفارش حضرت نسبت به تجار و صنعت‌گران و نیز احادیث متعددی که در مورد مشاغل گوناگون، روایت شده؛ همگی نشان از با ارزش بودن مشاغل تولیدی در نگاه امام علی علیه السلام دارد.

امام علی علیه السلام در طول زندگانی با برکت خود، شغل‌های گوناگونی را در زمینه تولید کالا و خدمات برعهده گرفتند. آن حضرت در زمینه تولید کالا؛ کشاورزی، باغبانی، احداث منابع آب، مدیریت زمین و املاک و... را شخصا انجام دادند و در مورد تولید خدمات هم، خدمات

گسترده‌ای در زمینه خدمات قضائی، حکومتی، اجتماعی و رفاهی، نظامی، فرهنگی و... از خود به یادگار گذاشتند.

این همه کارهای متنوع تولیدی، از شخص عادی برنمی‌آید و تنها سزاوار شخصیت والایی چون امیرالمؤمنین علی علیه السلام است و نشان از همت و تلاش خستگی‌ناپذیر آن حضرت دارد که با رفتار عملی خود، الگویی نمونه برای کار و تولید، به نسل بشر ارائه داده است.

آنچه از روایات مختلف برداشت می‌شود این است که با تولیدکنندگان می‌بایست رفتاری توأم با احترام و مدارا داشت. نباید به آنان سخت‌گیری کرد و در میزان مالیات و زکات، باید به آنها اعتماد داشت و برای آنان، امنیت را از جهات مختلف برقرار نمود. از امام باقر علیه السلام نقل شده که علی علیه السلام به فرماندهان لشکر می‌نوشت: *أَنْشُدُكُمْ اللَّهَ فِي فَلَّاحِي الْأَرْضِ أَنْ يُظَلِّمُوا قِبَلَكُمْ؛* شما را به خدا سوگند که مبادا کشاورزان، از جانب شما مورد ستم واقع شوند. (عبدالله بن جعفر حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۳۸).

همچنین در تهذیب الأحکام به نقل از محمد بن ابی حمزه آمده است: پیرمردی نابینا که گدایی می‌کرد، عبور کرد. امیرمؤمنان پرسید: این کیست گفتند: ای امیر مؤمنان! نصرانی است. امیر مؤمنان فرمود: او را به کار گرفتید تا آن‌جا که پیر و ناتوان شده؛ از او دریغ می‌کنید؟ بر او از بیت المال، انفاق کنید. (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۹۳).

برخورد مناسب و توأم با احترام با تولیدکنندگان و پرداخت‌کنندگان زکات و مالیات، در روایات متعددی، به‌خصوص خطاب به کارگزاران حکومت، مورد تأکید قرار گرفته است. در نامه ۲۵ و ۵۱ نهج البلاغه، توصیه‌های بسیاری در مورد جمع‌آوری مالیات، اخلاق اجتماعی کارگزاران اقتصادی و چگونگی تعامل با تولیدکنندگان آمده است. در نامه ۵۳ نهج البلاغه نیز توصیه‌هایی در مورد مدارا نمودن با مالیات‌دهندگان بیان گردیده است. در قسمتی از نامه ۲۶ نهج البلاغه نیز خطاب به برخی از مأموران مالیات آمده است: *أَمْرُهُ أَلَّا يَجْبَهُهُمْ وَ لَا يَعْصَهُمْ وَ*

لَا يَرْغَبَ عَنْهُمْ تَفَضُّلاً بِالْإِمَارَةِ عَلَيْهِمْ فَإِنَّهُمْ الْإِخْوَانُ فِي الدِّينِ وَالْأَعْوَانُ عَلَى اسْتِخْرَاجِ الْحُقُوقِ؛ و به او سفارش می‌کنم با مردم تندخو نباشد و به آنها دروغ نگوید و با مردم به جهت اینکه بر آنها حکومت دارد بی‌اعتنایی نکند، چه اینکه مردم برادران دین و یاری دهندگان در استخراج حقوق الهی می‌باشند. (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۳۸۲).

بنابراین با توجه به اشتغالات فراوان امام علی علیه السلام در کارهای تولیدی گوناگون و نیز برخورد مناسب ایشان با کارگران و تولیدکنندگان و نیز دستور و توصیه ایشان نسبت به تجار و صنعت‌گران و رفتار توأم با احترام با اقشار دیگری که مالیات و زکات پرداخت می‌کنند؛ می‌توان یکی از اصول و نکات اصلی سیره آن حضرت را ارزشمندی تمام مشاغل تولیدی و احترام گذاشتن به آنان دانست که از دو جنبه اجتماعی و اخلاقی امری بسیار مهم قلمداد می‌شود.

۴- استفاده و بهره‌برداری بهینه از منابع طبیعی و امکانات موجود

بهره‌برداری بهینه از امکانات در راستای تولید فراوان، از بارزترین ویژگی‌های رفتار تولیدی امیرمؤمنان علیه السلام است. در سیره آن حضرت، از سویی بر بهره‌برداری مناسب و نگهداری صحیح از مال و سرمایه سفارش شده و از سوی دیگر در انحصار درآوردن اموالی که جنبه عمومی دارد؛ مانند مراتع، نمک، آب و غیره مورد نهی واقع شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۰۸ و حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۳۷ و جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۳۹ و ۵۸۰).

امام علی علیه السلام، در قسمتی از نامه خود به حارث همدانی نسبت به بهره‌برداری مناسب از اموال و منابع طبیعی می‌فرماید: استصلح کلَّ نعمة أنعمها الله عليك و لا تضيعنَّ نعمة من نعم الله عندك و لير عليك أثر ما أنعم الله به عليك؛ هر نعمتی که خدا به تو داده است، خوب نگهداری (و از آن بهره‌برداری) کن، و هیچ نعمتی از نعمت‌های خدا را که ارزانی تو است، ضایع مگذار؛ و باید اثر نعمتی که خداوند به تو عطا کرده است در تو دیده شود. (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۵۹ و حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۴۰).

امام علی علیه السلام در کارهای مختلفی که انجام داده‌اند از امکانات به خوبی استفاده کرده و از حداقل امکانات، حداکثر استفاده را نموده‌اند و علاوه بر آنکه در رفتار خود، آنچه به صلاح منابع طبیعی بود انجام داده‌اند، استفاده و بهره‌برداری مناسب از اموال و منابع طبیعی را به دیگران نیز توصیه و سفارش می‌نمودند.

حضرت در فعالیت‌های مختلف کشاورزی، باغبانی، ایجاد منابع آبی، کارگری و... به خوبی نشان دادند که چگونه می‌توان با کمترین امکانات، بهره‌برداری مناسب را از منابع طبیعی داشت و از این راه سود و درآمد زیادی بدست آورد. و همیشه لازم نیست تا سرمایه اولیه‌ای وجود داشته باشد و پس از آن به کار و تولید پرداخت بلکه با کمترین مال و سرمایه که تن انسان است، نیز می‌توان کارهای بزرگ و تولیدات وسیع داشت.

۵- گزینش نیروی انسانی مناسب برای کار

در سیره آن حضرت، نیروی انسانی مناسب برای کار باید گزینش شود و نباید هر کاری را بر عهده هر شخصی گذاشت. مثلاً در کارهای حکومتی افرادی لازم است که از امانت و تقوای بیشتری برخوردار هستند و یا در مورد کارهایی که به عهده زنان گذاشته می‌شود باید دقت کرد که این‌گونه کارها مطابق با روحیه و توانایی آنان باشد و به طور کلی هر کاری که به شخصی واگذار می‌شود باید بین آن شخص و کارش از جهات مختلف تناسب وجود داشته باشد.

مثلاً در مورد گزینش کارگزاران حکومت، امام علی علیه السلام می‌فرماید: کارگزاران دولتی را از میان مردمی با تجربه و با حیاء از خاندان‌های پاکیزه و با تقوی، که در مسلمانی سابقه درخشانی دارند انتخاب کن، زیرا اخلاق آنان گرامی‌تر، و آبرویشان محفوظ‌تر، و طمع‌ورزی‌شان کمتر، و آینده‌نگری آنان بیشتر است (دشتی، ۱۳۷۹، ص ۵۷۹).

در سیره عملی آن حضرت مشاهده می‌شود که اگرچه کارهای مختلفی را عهده‌دار شده‌اند اما تمام آن کارها در شأن حضرت بوده و کارهایی که به نوعی خلاف شأن حضرت باشد وجود

نداشته است. علاوه بر آنکه حضرت در توصیه‌هایی که به اطرافیان خود می‌نمودند رعایت اصل تناسب کارها با اشخاصی که کارها به عهده آنان گذاشته می‌شود را توصیه می‌فرمودند. به‌خصوص در کارهای حکومتی، برای متصدی کارهایی چون جمع‌آوری مالیات یا خزانه داری، توصیه‌های ویژه‌ای داشته‌اند.

۶- ارائه الگو به مردم با تشویق به کار و تولید و نکوهش از بی‌کاری و تنبلی

یکی دیگر از اصول و ویژگی‌های اصلی سیره اقتصادی امام علی علیه السلام، تشویق عموم مردم به کار و تلاش و دادن الگوی عملی به آنان است. وقتی به زندگانی و سیره عملی آن حضرت نگریسته می‌شود؛ فردی دیده می‌شود که با تلاش و کوشش فراوان، با بهره‌گیری از کمترین امکانات، به طور مرتب به فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی مشغول است و در این راه، زحمات طاقت‌فرسایی را متحمل می‌شود اما با وجود این، در مشاغل و فعالیت‌های متنوع اقتصادی و تولیدی حضور دارد.

وقتی یک مسلمان و یک شیعه، امام و پیشوای خود را این‌چنین می‌بیند؛ خود به خود در وی تأثیر مثبت گذاشته و او نیز می‌خواهد همانند امام خود به کار و تلاش و تولید محصولات و خدمات متنوع روی آورد.

علاوه بر آنکه خود حضرت با بیان خصوصیات کار و تلاش و اهمیت آن و ثوابی که بر کسب روزی در راه خدا به انسان داده می‌شود؛ شور و اشتیاق را در عموم مردم برمی‌انگیزاند و هر صاحب‌خردی را به فکر کار و تلاش بیشتر می‌اندازد. هم‌چنین، آن حضرت با فعالیت‌های متنوع اقتصادی خود به ترویج فرهنگ کار و تولید می‌پردازد و با رفتار الهام‌بخش خود، فریاد می‌زند که ای مردم از اوقات خود به خوبی در راه کار و تولید، بهره برده و استفاده نمائید تا با تولید بیشتر کالا و خدمات علاوه بر نیاز خود نیاز طبقات محروم جامعه را نیز برآورید و به رشد اقتصادی جامعه اسلامی کمک نمائید. هم‌چنان که در حدیثی آمده است: امیرالمؤمنین علیه السلام در

گرمای سخت نیمروز، پی حاجتی می‌رفت که از آن بی‌نیاز بود و می‌خواست که خدای او را ببیند که خودش را در طلب حلال به زحمت می‌افکند (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۶۳ و ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۰۰).

همچنین نکوهش و پرهیز از بی‌کاری، تنبلی و سستی، در سخنان و سیره عملی آن حضرت به خوبی نمایان است. در احادیث؛ به طور فراوان از بی‌کاری، سستی و تنبلی در انجام کارها منع و پرهیز شده است. در سیره عملی آن حضرت نیز مشاهده می‌شود که آن‌قدر حضرت به کار و تولید و فعالیت‌های متنوع اقتصادی پرداخته که وقت بی‌کاری برای آن حضرت دیده نمی‌شود. آن حضرت که از کمترین و کوچک‌ترین اوقات خود به خوبی استفاده می‌نمود، با تلاش و کوشش فراوانش، تنبلی و سستی را از بین برده بود.

آن حضرت آفت عمل را بیکاری دانسته (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۶۳) و آن را مانع رسیدن به سعادت می‌داند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۵۱۲ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۲۶) و در زمینه نکوهش و پرهیز از تنبلی می‌فرماید: دشمن می‌دارم آن کس را که در کار دنیایش تنبل است؛ چراکه اگر در کار دنیا تنبل باشد، در کار آخرت، تنبل‌تر خواهد بود (ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۴). همچنین در کلام دیگری می‌فرماید: از تنبلی پرهیزید، زیرا که آدم تنبل حق خدا را ادا نمی‌کند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۱۱۰ و ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۲۰ و کراجکی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۷۸).

از دیدگاه علی علیه السلام، فقر اقتصادی، معلول پیوند فرهنگ کسالت، بی‌تحرکی، تنبلی و ناتوانی است. جامعه سرشار از نشاط و آکنده از تحرک، که فرهنگ کار بر آن حاکم باشد، به بیماری فقر که زمینه بسیاری از بیماری‌های مادی و معنوی، و فردی و اجتماعی است، مبتلا نخواهد شد. از این رو، امام بر لزوم کار و تلاش، بسی تأکید می‌کند و کار را عبادت تلقی کرده، تلاش در جهت سامان‌بخشی زندگی را گام‌نهادن در راه خدا می‌داند. بنابراین تشویق به کار و تولید و

در مقابل آن پرهیز از سستی و تنبلی در کارها، دو اصل و ویژگی مهم در سیره آن حضرت می‌باشد.

۷- اولویت دادن به تولید کالا و خدمات اساسی و ضروری

امام علی علیه السلام گرچه همه فعالیت‌های مفید تولیدی اعم از تولید کالا و خدمات را مورد تشویق قرار داده‌اند؛ اما در سیره عملی خود، برخی از فعالیت‌ها را بیشتر انجام داده و متمرکز بر انجام آن بوده‌اند. مثلاً در زمینه تولید کالا، فعالیت حضرت متمرکز بر امور مربوط به کشاورزی و باغبانی بوده است.

برای این انتخاب حداقل سه دلیل می‌توان ذکر نمود. دلیل اول؛ شرایط محیطی و اقتصادی مدینه است. برخلاف شرایط مکه که با تجارت و دامپروری سازگاری بیشتری داشت؛ مدینه به دلیل داشتن خاک حاصل‌خیز و آب و هوای مساعد، با زراعت بیشتر مناسبت داشت. دلیل دوم؛ نقش زیربنایی کشاورزی در توسعه اقتصادی است. درست است که توسعه اقتصادی، ماهیتاً با پیشرفت‌های فنی در بخش صنعت تحقق می‌یابد، اما تا زمانی که نیازهای ضروری و ابتدایی انسان تأمین نشود، مازاد درآمدی برای سرمایه‌گذاری و مازاد نیروی کاری برای اشتغال در بخش صنعت، به وجود نخواهد آمد. و بدون این‌ها توسعه امکان‌پذیر نخواهد بود. دلیل سوم؛ سازگاری این انتخاب با قاعده رفتاری آن حضرت است. فعالیت کشاورزی علی‌رغم فایده بسیار زیاد اجتماعی آن، به ویژه فراهم نمودن نیازهای حیاتی اقشار کم‌درآمد، در بسیاری از موارد، از نظر اقتصادی دارای سودآوری کمتر و از نظر اعتبارات اجتماعی و عرفی دارای منزلت کمتری است. به همین دلیل کاری پرزحمت و کم‌سود ولی در عین حال پر خیر و برکت به حساب می‌آید. از این رو انتخاب چنین فعالیتی برای آن حضرت کاملاً بر طبق قاعده است. زیرا او همواره از میان دو کاری که هر دو مورد رضایت پرورگارانند کاری را انتخاب می‌نمود که

تحمل زحمات آن دشوارتر بود (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۲۸۲ و فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۱۱۷ و شامی، ۱۴۲۰، ص ۲۴۴).

علاوه بر کشاورزی و باغبانی که عمده فعالیت های حضرت در زمینه تولید کالا هستند، در زمینه تولید خدمات هم اگرچه حضرت خدمات گوناگونی (خدمات فرهنگی، حقوقی و قضاوت، نظامی، سیاسی و حکومتی، اجتماعی، رفاهی و غیره) داشته اند ولی خدمات اجتماعی و حکومتی آن حضرت، نمود بیشتری داشته است.

از این دو مورد که گفته شد می توان این گونه نتیجه گیری کرد که سیره حضرت بر این بوده است که به تولید کالاها و خدمات اصلی و ضروری پردازد و اولویت را به کالاها و خدماتی بدهد که از سویی اهمیت بیشتری نسبت به کالاها و خدمات دیگر دارد و از سوی دیگر بیشتر مورد نیاز مردم است.

۸ - توجه دادن به مهارت و کیفیت در کار و تولید

از شرایط موفقیت در کارها، داشتن مهارت و تخصص در کارها و در نتیجه ارائه کالا و خدماتی با کیفیت و مناسب است. علاوه بر آن، مهارت و تخصص باعث کاهش هزینه تولید و افزایش بهره‌وری می شود. این ویژگی ها را می توان در سیره اقتصادی امام علی علیه السلام، ملاحظه نمود.

در یکی از حکمت های منسوب به ایشان آمده است: به دنبال سرعت انجام کار مباش؛ بلکه کیفیت نیکو را بجو؛ به درستی که مردم نمی پرسند که در چند روز، کار به پایان رسیده است؛ بلکه آنان فقط از کیفیت و خوبی کار می پرسند (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۲۶۷) در روایتی دیگر، آمده است که: چگونگی کار، بر مقدار عقل دلالت می کند؛ پس کاری نیکو و با استحکام ارائه کن (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۳) زیرا در صورتی که کار با تأمل و تفکر

انجام پذیرد؛ کاری بهتر و با روشی مناسب و نیز کاری قوی و با دوام انجام می‌پذیرد و در این صورت، خوب انجام شدن چنین کاری، دلالت بر نیکوئی عقل و خرد می‌کند.

موفقیت‌های اقتصادی امام علی علیه السلام نشان می‌دهد که او در امر تولید از دانش و مهارت سطح بالایی برخوردار بوده است. همان‌طور که گذشت، او با یک بررسی مختصر وجود منابع عظیم آب در منطقه ینبع را به درستی تشخیص داد و در عرض مدت نسبتاً کوتاهی در حدود صد حلقه چاه در ینبع و ده‌ها چاه در مناطق دیگر حفر نمود. بی‌شک، چنین موفقیت بزرگی بدون مهارت و کاردانی پیشرفته، ممکن نبوده است. هم‌چنان‌که بدون مهارت و تخصص، حضرت نمی‌توانست در مدتی محدود، سرمایه‌هنگفتی از کار کشاورزی بدست آورد. یافتن مکان مناسب برای چاه آب و کیفیت حفر آن و نظایر اینها حاکی از برخورداری ایشان از مهارت و تخصص در کارهایی است که حضرت بر عهده می‌گرفته است (ابن شبه النمیری البصری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۲۱ و ابن شهرآشوب، ج ۲، ص ۱۲۳).

یکی دیگر از شواهد گویای دانش فنی امام علیه السلام حدیث مشهوری است از امام باقر علیه السلام که می‌فرماید: «مردی امیرمؤمنان علیه السلام را در حالی دید که باری از هسته خرما بر مرکب خود حمل می‌نمود؛ گفت: یا اباالحسن! این بار چیست؟ امام علیه السلام فرمود: ان شاء الله صد هزار خوشه خرما. آن مرد می‌گوید: سپس امام آن هسته‌ها را کاشت و حتی یکی را رها نکرد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۷۵). این حدیث نشان می‌دهد امام علیه السلام به دلیل برخورداری از دانش فنی بالا، در امر تولید دارای راندمان صد در صد بوده‌اند.

۹- هماهنگی کار با علم و فطرت و بهره‌گیری از تجربه

ویژگی و نکته دیگری که نزدیک به بحث قبلی است و در سیره آن حضرت مشاهده می‌شود، هماهنگی و مطابق بودن کار با علم و فطرت انسان و نیز بهره‌گیری از تجربه گذشته

است. چنان که در داستان جنگ بنی قریظه امام علی علیه السلام، به تماشا و بررسی نحوه کار کردن کارگران پرداختند.

امام علی علیه السلام می فرماید: «هر کس با علم، عملی انجام دهد، هم چون کسی است که به راه راست به پیش رود». (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۲۱۶ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۶۱) یعنی اگر کار، بر پایه علم و آگاهی انجام پذیرد؛ چنین کاری در مسیر درست و روشنی، برای رسیدن به مقصود قرار دارد. البته همان طور که کار و تولید، باید با علم، آگاهی و تجربه هماهنگ باشد؛ با فطرت و طبیعت انسان نیز باید هماهنگ باشد. چنان که حضرت می فرماید: «علم دو گونه است. علم فطری و علم اکتسابی؛ علم اکتسابی اگر هماهنگ با علم فطری نباشد؛ سودمند نخواهد بود». (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۳۴) بنابراین کار و تولید باید با علم اکتسابی و تجربی هماهنگ باشد و علم اکتسابی هم باید با علم فطری و طبیعت انسان هماهنگ باشد و مخالف طبع و فطرت انسانی نباشد.

آن حضرت، علم، تجربه و مهارت را توأم با هم در کارها رعایت کرد که کاری خوب و بادوام به انجام رسد. چنان که این رفتار در مورد آن حضرت مشاهده می گردد و تعداد زیادی از آنچه حضرت به وجود آورده تا زمان کنونی نیز باقی مانده است. علاوه بر آن، کارهای خلاف طبع و فطرت را نه تنها خود انجام نداد؛ بلکه به دیگران هم توصیه نمود که کارهای خلاف طبع و فطرتشان را انجام ندهند؛ بلکه کارها موافق طبع و فطرت انسان و مطابق با علم و آگاهی، انجام پذیرد.

۱۰- صبر و پشتکار در کار و تولید

ویژگی دیگری که کار و تولید در سیره امام علی علیه السلام دارا است؛ از سویی داشتن روحیه صبر و استقامت و از سوی دیگر روحیه جدیت و پشتکار در انجام کارها می باشد.

در هر کاری برای اینکه به سرانجام رسد و با موفقیت انجام شود؛ لازم است تا در برابر سختی‌ها و مشکلاتی که در راه رسیدن به هدف و مقصود پیش می‌آید؛ صبور بوده و استقامت داشت. همچنین باید با جدیت و پشتکار و با انگیزه‌ای قوی کارها را انجام داد. و تمام این امور از ویژگی‌هایی است که در سیره عملی حضرت دیده می‌شود.

در کلمات حکیمانه منسوب به امام علی علیه السلام آمده است: «برای هر نعمتی کلیدی و قفلی است؛ کلید آن صبر و قفل آن سستی است» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۲۲). همچنین در روایتی آمده است که حضرت فرمود: «مَنْ عَمِلَ أَشْتَأَقْ؛ هر کس عمل کند؛ مشتاق گردد» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۴۵۲ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۲). یعنی هر کس به کاری مشغول شود؛ ناخودآگاه نسبت به انجام آن کار انگیزه پیدا می‌کند و می‌خواهد آن کار را به انجام رساند.

امام علی علیه السلام در کارهایی که به انجام می‌رساند با رعایت اصل صبر و استقامت در کارها، سختی و مشکلات کار و تولید را تحمل می‌نمود. چنان که در کندن بسیاری از چاه‌ها به تنهایی به درون چاه می‌رفت و در مواردی که کار به سختی پیش می‌رفت با اندک استراحتی، دوباره به کار مشغول می‌شد تا به سرانجام رسد. علاوه بر آنکه با توجه به فعالیت‌های متنوع و گسترده‌ای که آن حضرت داشت تنها با جدیت و پشتکار می‌توانست به هدف برسد و این همه تولیدات مختلف داشته و آنها را اداره و مدیریت نماید.

۱۱- ایجاد سرمایه‌های بزرگ مادی و معنوی

پس‌انداز و سرمایه‌گذاری در سیره اقتصادی امام علی علیه السلام، جایگاهی بسیار مهم داشته است. برای پی‌بردن به این مطلب کافی است به وسعت موقوفات امام و محصولات انبوه آنها توجه کنیم. بی‌تردید اجتماع چنین حجم گسترده‌ای از سرمایه، بدون جدیت در تولید، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری ممکن نبوده است؛ از این‌رو به جرأت می‌توان گفت امام، حداقل در میانسالی،

بخش قابل توجهی از درآمدها و امکانات خود را به سرمایه‌گذاری اختصاص داده‌اند. راه دیگر پی‌بردن به میزان اهتمام امام به سرمایه‌گذاری، این است که حجم درآمدها و میزان مصرف او را با یکدیگر مقایسه کنیم. بدیهی است تلاش برای ازدیاد درآمد از یک‌سو و قناعت و صرفه‌جویی در مصرف از سوی دیگر - چنان‌که در سیره امیرالمؤمنان علیه السلام قابل مشاهده است - نشانه اهتمام ایشان به سرمایه‌گذاری است (حسینی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۱).

در نگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام مال، امانت است (علی بن محمد لیثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۶۱ و عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، ص ۳۶۸). یعنی اموال و سرمایه‌هایی که خداوند متعال در اختیار ما گذاشته است در حقیقت به صورت امانت و عاریه است. به همین جهت باید به گونه‌ای از این اموال استفاده کرد که مورد رضایت شارع و مطابق با احکام دین باشد. در حدیثی آمده است: بهترین مال و دارایی آن است که بدان آبرو حفظ شود و حقوق پرداخت گردد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۷) از این‌رو در سیره حضرت نیز مشاهده می‌شود که حضرت با کار و تلاش خود، سرمایه‌های بزرگ مادی را که به صورت زمین‌های گسترده و محصولات آن بوده، به صورت سرمایه‌های بزرگ معنوی درمی‌آورد و منافع آنها را بین فقرا تقسیم می‌نمود. در حدیثی از آن حضرت آمده است که می‌فرماید: مرا در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌دیدم که از گرسنگی، سنگ بر شکم خود می‌بستم، در حالی که (امروزه) صدقه مالم، بالغ بر چهل هزار دینار است» (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۸۸۶ و ابن حیون، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۱۹).

مطلب جالب توجه آن است که آن حضرت اموال و سرمایه هنگفتی را که بدست می‌آورد، کمتر در مصارف شخصی خود خرج می‌نمود. بلکه در موارد زیادی با سرمایه‌گذاری در مدیریت زمین و املاک و باغ‌هایی که داشتند؛ درآمد و محصولات آن را در سرمایه‌گذاری‌های معنوی به کار بسته و در راه خدا خرج می‌نمود. کارهایی چون کمک به فقرا و نیازمندان، وقف و غیره.

از این طریق حضرت هم سرمایه‌گذاری مادی داشت و هم سرمایه‌گذاری معنوی؛ اما همانند موارد قبل، امور معنوی و آخروی در اولویت بوده است.

امام علی علیه السلام فعالیت‌های اقتصادی خود را از نقطه صفر شروع نمودند. به گونه‌ای که در سال‌های آغازین هجرت حتی قادر بر سد جوع هم نبودند. اما با به هم پیوستن نیروهای ایمان، اندیشه و کار دست، در طول مدت نسبتاً کوتاهی که آن حضرت به فعالیت اقتصادی روی آورد، چنان موفقیت‌های بزرگی نصیب ایشان گردید که حقیقتاً از عهده انسان‌های معمولی خارج، و تنها شایسته بلندای عظمت انسانیت آن حضرت است.

الگویی که امام علیه السلام عرضه نمود برای بسیاری از مردم آن زمان قابل درک نبود. تا آنجا که کسانی مانند طلحه و زبیر آن حضرت را متهم به ناداری و فقر می‌نمودند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۳۹ و ۴۴۰). چنین الگویی از موفقیت اقتصادی حضرت، چهره انسانی و اسلامی ثروت را نه در جهت تفاخر و تکاثر که راه شیطان است؛ بلکه در راه رضای خدای رحمان و آسایش خلق نمایان می‌سازد.

۱۲- نظم و برنامه‌ریزی و بهره‌گیری از فرصت‌ها

از ویژگی‌های اصلی امام علی علیه السلام رعایت نظم و برنامه‌ریزی در کارها بوده است. سیره امام علیه السلام در کار به گونه‌ای بوده که از لحظه لحظه اوقات خود بهره گرفته و هیچ فرصتی - و لو اندک - را برای ارائه یک کار مفید از دست نمی‌دهد. یکی از رفتارهای شگفت‌انگیز امام در این زمینه، که نهایت وجدان کاری او را نشان می‌دهد، رفتار او در جریان جنگ خیبر است. در مقطعی از این جنگ امام علیه السلام به دلیل بیماری شدید چشم قادر به حضور در میدان نبرد نبود. ولی قدرت وجدان کاری در چنین حالتی هم اجازه بیکاری و آسایش به او نداد. وقتی که اصحاب در جستجوی وی برآمدند، او را مشاهده نمودند که در همان حالت چشم درد به آسیاب رفته و مشغول آسیاب کردن شده است (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۸۵۰).

در سیره حضرت، کارها به موقع و در زمان مناسب انجام می پذیرد. در کارها نه عجله می شود و نه تأخیر؛ بلکه در زمان مناسب آن انجام می شود. از نظر امام علی علیه السلام در هر زمانی باید کار مناسب آن را انجام داد (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۳۵۴ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۱۵۲) و کار هر روز را، در همان روز؛ چرا که هر روزی، کاری برای خود دارد. (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۱۴۳ و شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۴۰) و نباید کار امروز را به فردا انداخت.

از نگاه امام علی علیه السلام با برنامه ریزی صحیح، فقر پدید نمی آید (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۵۴۴ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۵۴) و مال اندک با برنامه ریزی، پایدارتر از مال فراوانی است که ریخت و پاش شود (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۵۸ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۵۴) و در سخنی دیگر این چنین آمده: برنامه ریزی درست، مال کم را افزایش می بخشد و برنامه ریزی نادرست، مال بسیار را نابود می کند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۷ و تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۵۴).

امام علیه السلام برای اینکه از وقت موجود بیشترین استفاده را برده و لحظه ای از آن را هدر ندهد، کارهای خود را براساس یک برنامه دقیق تنظیم کرده و برای هر کدام از آنها وقت مشخصی قرار داده بود. امام باقر علیه السلام در بیان برنامه کاری حضرت می فرمایند: «(برنامه کار) علی علیه السلام چنین بود که؛ هنگامی که نماز صبح را به جا می آورد، پیوسته مشغول تعقیبات نماز بود تا اینکه خورشید طلوع کند، زمانی که خورشید طلوع می کرد، فقیران و بینوایان و سایر مردم نزد او جمع می شدند و به آنها فقه و قرآن می آموخت و برای او وقت مشخصی بود که از این جلسه برمی خاست» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۱۰۹).

همچنین در سخن و سیره آن حضرت، هر یک از امور کار، عبادت، فراغت و استراحت، برنامه و زمانی مشخص داشته و لازم است امور روزانه فرد بر طبق آن برنامه ریزی گردد. (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۴۵ و طوسی، ۱۴۱۴، ص ۱۴۷) البته از آنجایی که در چارچوب ارزش های رفتاری حضرت، جلب خشنودی خداوند، هدف است و خداوند کار را دوست داشته و

بیکاری و بطالت را مبعوض می‌دارد، تقسیم ساعات روز به صورتی است که غیر از استراحت لازم و واجب، زمان بی‌کاری اساساً در سیره آن حضرت وجود ندارد و غیر از خواب و استراحتی کوتاه، آن حضرت بقیه اوقات را یا به کار مشغول است و یا به عبادت.

۱۳- بازرسی و نظارت بر زیردستان و روند تولید

نکته دیگر در سیره اقتصادی امام علی علیه السلام که راجع به روش مدیریت اقتصادی ایشان است؛ بازرسی و نظارت بر روند تولید می‌باشد؛ تا عوامل انسانی و طبیعی در مسیر مشخص و صحیح خود حرکت کنند و تولید به هدف و مقصود خود برسد. حضرت در فعالیت‌های تولیدی مختلفی که داشته‌اند، در بیشتر موارد شخصاً بر روند تولید نظارت داشته و عوامل طبیعی و نیروهای انسانی را مدیریت می‌نمودند.

حضرت علی علیه السلام با نظارت بر کارگزاران خود، در موارد بسیاری آنان را نسبت به وظایف‌شان مورد بازخواست قرار می‌داده است؛ خصوصاً در مورد کارگزاران حکومتی در نواحی مختلف سرزمین اسلامی، که روایات زیادی از نظارت ویژه حضرت نسبت به آنان حکایت می‌کند؛ از جمله می‌توان به نامه‌های ۵، ۴۰ و ۴۳ نهج البلاغه اشاره کرد که در این نامه‌ها، کارگزاران حضرت، نسبت به امور اقتصادی و سیاسی، مورد بازخواست و توبیخ قرار گرفته‌اند. همچنین در نامه ۵۳ خطاب به مالک‌اشتر آمده است: در امور کارمندانت بیانیدیش و پس از آزمایش، به کارشان بگمار... سپس رفتار کارگزارانت را بررسی کن و جاسوسانی راستگو و وفاییشه بر آنان بگمار که مراقبت و بازرسی پنهانی تو از آنان، سبب امانت‌داری و مهربانی با رعیت خواهد بود (دستی، ۱۳۷۹، ص ۵۷۷).

هم‌چنین آن حضرت در ضمن توصیه‌هایی که برای امام حسن مجتبی علیه السلام نوشته است؛ در مورد تقسیم وظایف بین خدمتکاران می‌فرماید: کار هر یک از خدمتکارانت را تعیین کن که او

را در برابر آن کار مسئول بدانی؛ چراکه تقسیم کار، سبب می شود کارها را به عهده یکدیگر نگذارند (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۰۵).

۱۴- ایجاد شغل و تربیت نیروی انسانی

در روند تولید، یکی دیگر از ویژگی های حضرت، از سویی تربیت نیروی انسانی برای کار و از سوی دیگر فراهم کردن زمینه کار و اشتغال برای افراد بوده است. در مباحث قبل اشاره شد که آن حضرت با کار مستمر خود تعداد زیادی برده را خریداری کرده و پس از تربیت، در راه خدا آزاد می نمود. هم چنین آن حضرت در زندگی پر برکت خویش، با وجود تمامی مشاغل و مسئولیت های بزرگ اجتماعی که بر عهده داشت، با دست پرتوان خود، صدها فرصت اشتغال به وجود آورد و خانواده های فراوانی را از نعمت کار مناسب و زندگی آبرومندانه برخوردار کرد.

تعداد بسیار زیاد املاک و زمین هایی که به مدیریت حضرت اداره می شد و موقوفات متعدد حضرت، همگی نشان از آن دارد که حضرت به تنهایی نمی توانسته، شخصا به تمام امور آنها رسیدگی کند و به ناچار نیاز به کارگران و زیردستانی داشته تا وی را در اداره و مدیریت این منابع گسترده یاری رسانند. که در واقع تمامی این افراد، کارمندان و کارگران حضرت بوده اند. علاوه بر آنکه فروش محصولات تولید شده از سوی کارگران و ارائه آن به مردم، خود باعث به وجود آوردن چرخه ای اقتصادی شده و موجب رونق اقتصادی و اشتغال زایی می گردید.

از بعضی روایات این گونه استفاده می شود که امام علی علیه السلام در مورد استفاده و بهره برداری از زمین های رها شده، به شرط آبادانی آن زمین و پرداخت حقوق مالی آن به امام معصوم علیه السلام، اجازه عامی داده اند. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده که امیرالمؤمنین علیه السلام می فرمود: هر کس از مؤمنان زمینی را آباد کند، آن زمین از آن او است؛ فقط باید حقوق مالی آن را در زمان صلح به امام بدهد و چون امام قائم ظهور کند؛ باید خود را آماده آن سازد که زمین از او گرفته شود (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۴۵).

این اجازه در واقع بیان‌گر حمایتی کلی از کار و تولید و نیز فراهم کردن غیرمستقیم کار و اشتغال است؛ زیرا کسانی که دارای شغلی نبودند؛ به راحتی می‌توانستند زمین رها شده‌ای را یافته و با تولید محصولات کشاورزی، به اقتصاد خود و جامعه رونق بخشند و با پرداخت حقوق مالی خود به امام معصوم، از مکتب اهل بیت علیهم‌السلام نیز پشتیبانی نمایند.

۱۵- عمران، آبادانی و توسعه زیرساخت‌های تولید

عمران و آبادانی سرزمین‌ها از سویی وظیفه حکومت و از سوی دیگر وظیفه تک‌تک افراد جامعه اسلامی است. در این میان فعالیت‌های وسیع امام علی علیه‌السلام در ایجاد و گسترش زیرساخت‌های تولید و نیز عمران و آبادانی مناطق مختلف، چشمگیر بوده است. خصوصاً فعالیت حضرت در زمینه ایجاد و گسترش منابع آبی و نیز آبادانی زمین‌های مختلف جهت کشاورزی و باغبانی، بسیار مهم و قابل توجه است.

از نگاه امام علی علیه‌السلام، مردمانی که زمین و آب دارند و فقر بر آنها سایه افکنده است، از رحمت الهی به دور، و از عنایت خداوند، جدا هستند (حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۱۵ و جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۸۰). علی علیه‌السلام، بر احیای زمین تأکید می‌ورزید و برای فقرزدایی از جامعه، به توسعه کشاورزی توصیه می‌کرد و مردمان را به آبادانی زمین و بهره‌وری از آن، فرا می‌خواند؛ و فراتر از آن، یکی از ملاک‌های ارزشیابی حکومت‌ها را حدّ و حدود توجه به کشاورزی می‌دانست و توسعه کشاورزی را از جمله وظایف اصلی کارگزاران دانسته و به فرماندهان سپاه، در مورد کشاورزان سفارش می‌کرد (عبدالله بن جعفر حمیری، ۱۴۱۳، ص ۱۳۸). در عمل نیز خود با کار و تلاش فراوان زمین‌های بسیاری را آباد کرد و منابع آبی فراوانی به وجود آورد. صنعت نیز مورد توجه آن حضرت بوده و با توجه به نصوصی که از آن بزرگوار گزارش کرده‌اند، اهمیت زیادی برای صنعت قائل بوده است و به صنعت و حرفه، صفت «گنج» می‌داد. (طبرسی،

نثراللائی، ۱۳۸۴، ص ۶۲) و به کارگزارانش سفارش می کرد تا از صنعت گران، به جد حمایت کنند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۱۴۰).

نتیجه گیری

امیرالمؤمنین علی علیه السلام شخصیتی است که دارای ابعاد و ویژگی های بسیار مختلف و منحصر به فرد است. متأسفانه در منابع تاریخی و روایی که از سوی دانشمندان گذشته گردآوری شده و به تحریر درآمده؛ بیشتر به شخصیت سیاسی و عبادی آن حضرت توجه شده و به ابعاد دیگر شخصیت نمونه آن حضرت، کمتر توجه شده است. در این میان یکی از ابعادی که کمتر به آن توجه شده؛ بُعد اقتصادی شخصیت آن حضرت در زمینه کار و تولید است.

در این مقاله سعی شد تا نکات و ویژگی های اصلی تولید در سیره امام علی علیه السلام بیان گردد. برای رسیدن به این مقصود ابتدا مؤلفه های اصلی تولید در اقتصاد بیان گردید. در ادامه با توجه به سخنان حضرت در مورد مؤلفه های تولید و نیز اقدامات و فعالیت های ایشان در زمینه تولید کالا و خدمات، نکات و ویژگی های اصلی کار و تولید در سیره حضرت، ضمن بیست نکته بیان گردید که عبارتند از: تأثیر پذیری کار و تولید از مبانی اعتقادی و اخلاقی و احکام اسلام، انگیزه های مادی کار و تولید در راستای انگیزه های معنوی، ارزشمند بودن تمام مشاغل تولیدی و احترام به تولیدکنندگان، استفاده و بهره برداری بهینه از منابع طبیعی و امکانات موجود، گزینش نیروی انسانی مناسب برای کار، تشویق به کار و ارائه الگو به مردم، نکوهش از بی کاری و تنبلی، اولویت دادن به تولید کالا و خدمات اساسی و ضروری، داشتن مهارت و کیفیت در کار و تولید، هماهنگی کار با علم، تجربه و فطرت انسان، صبر و پشتکار در کار و تولید، ایجاد سرمایه های بزرگ مادی و معنوی، داشتن مشاغل متعدد تولیدی، نظم و برنامه ریزی و بهره گیری از فرصت ها، بازرسی و نظارت بر زیردستان و روند تولید، عمران و آبادانی و توسعه زیرساخت های تولید، ایجاد شغل و تربیت نیروی انسانی برای کار و

ویژگی‌های تولید در سیره حکومتی حضرت که خود شامل چندین بحث است که نیاز به بحثی مستقل دارد.

ویژگی‌ای که در اینجا می‌تواند مورد تأکید قرار گیرد؛ ارائه الگو عملی کار و تولید از جانب آن حضرت، به تمامی مردم و خصوصاً پیروان مکتب تشیع است. الگوی همه جانبه‌ای که رنگ خدایی دارد و در آن ناسازگاری با علم و فطرت انسان به چشم نمی‌خورد. برای کار و تلاش بیشتر، به انسان شور و نشاط می‌بخشد و به رشد و آبادانی جامعه کمک می‌کند. برنامه‌ای کامل در اداره معیشت خانواده خود و نیازمندان جامعه به شمار می‌آید و موجب سعادت دنیا و آخرت انسان است. و خصوصیات برتر دیگری که تنها از شخصیت اسوه و الگویی چون امیرمؤمنان علی علیه السلام برمی‌آید.

یادداشت‌ها

۱- برای مطالعه بیشتر به کتاب‌های ذیل مراجعه کنید؛ لسان العرب، ج ۴، ص ۳۸۹ و قاموس قرآن ج ۳، ص ۳۶۱ و مجمع‌البحرین، ج ۳ ص ۳۴۰ و فرهنگ ابجدی، ص ۵۰۸ و المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۴۳۳ و المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۹۹ (نرم افزار جامع الاحادیث، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی).

۲- برای آگاهی بیشتر از تعبیرها و تعریف‌های مختلفی که برای علم اقتصاد و نظام اقتصادی، ذکر شده است به کتب اقتصادی ذیل مراجعه نمائید: مقدمه‌ای بر علم اقتصاد، ص ۳۰ و ۴۱ و نظام‌های اقتصادی ژوزف، ص ۱ و نظام‌های اقتصادی جاسبی، ص ۶ و اقتصاد ما، ص ۸ و ۲۶۰.

۳- برای تولید تعریف‌های دیگری نیز گفته شده که جهت اطلاع بیشتر می‌توان به کتاب درآمدی بر اقتصاد ص ۱۶ و ۲۸۱ مراجعه نمود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۴۰۵ق)، عوالی اللئالی الغزیزیه فی الاحادیث الدینیة، قم، دارسیدالشهداء للنشر، چاپ اول
۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق)، شرح نهج البلاغه، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، چاپ اول
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم
۵. _____ (۱۳۶۲ش)، الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول
۶. _____ (۱۳۷۶ش)، الأمالی، تهران، کتابچی، چاپ ششم
۷. ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۲۰ق)، فضائل الصحابه، نشر و توزیع المملکه العربیه السعودیه، دارابن الجوزی، چاپ دوم
۸. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۴۰۹ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمه الأطهار علیهم السلام، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول
۹. _____ (۱۳۸۵ق)، دعائم الاسلام، چاپ دوم، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام
۱۰. ابن شبه النمیری البصری، عمر (۱۴۱۰ق)، تاریخ المدینه المنوره، قم، دارالفکر
۱۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا)، مناقب آل ابی طالب، قم، انتشارات علامه، المطبعة العلمیه
۱۲. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، قم، جامعه مدرسین، چاپ دوم
۱۳. بی آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۳)، نظام اقتصاد اسلامی (مقالات سمینار بین المللی اقتصاد اسلامی دانشگاه الزهراء)، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول
۱۴. پل ساموئلسن - ویلیام نوردهاوس (۱۳۷۳)، اقتصاد، ترجمه علیرضا نوروزی - محمد ابراهیم جهان دوست، تهران، ناشر: مترجمان، چاپ موفق، جلد اول
۱۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶ش)، تصنیف غررالحکم و درر الکلم، تحقیق مصطفی درایتی، قم، دفتر تبلیغات، چاپ اول
۱۶. توانایان فرد، حسن، مقدمه ای بر علم اقتصاد، کانون نشر و پژوهش های اسلامی، جلد اول
۱۷. جاسبی، عبدالله (۱۳۶۴)، نظام های اقتصادی، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ دوم
۱۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱)، مفاتیح الحیاء، مرکز نشر اِسرائ، چاپ هفتم
۱۹. حریری، محمد یوسف (۱۳۶۲)، اسلام و نظام های اقتصادی، انتشارات امیری
۲۰. حسینی، سید رضا (۱۳۸۶ش)، سیره اقتصادی امام علی علیه السلام، تهران، کانون اندیشه جوان، چاپ دوم
۲۱. حکیمی، محمدرضا، محمد و علی (۱۳۸۰ش)، الحیاء، ترجمه احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول
۲۲. حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق)، قرب الإسناد، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول
۲۳. دشتی، محمد (۱۳۷۹ش)، ترجمه نهج البلاغه، قم، انتشارات فرایض، چاپ اول

۲۴. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۶۳)، درآمدی بر اقتصاد اسلامی، انتشارات مؤسسه در راه حق
۲۵. ژوزف لاژوژی (۲۵۳۵ شاهنشاهی)، نظام‌های اقتصادی، ترجمه شجاع‌الدین ضیائیان، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
۲۶. شامی، یوسف بن حاتم (۱۴۲۰ق)، الدر النظیم فی مناقب الائمة اللہامیم، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول
۲۷. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، نهج البلاغه، تحقیق فیض الاسلام، قم، انتشارات هجرت، چاپ اول
۲۸. صدر، سید محمد باقر (۱۳۵۰)، اقتصاد ما (یا بررسی‌های درباره مکتب اقتصادی اسلام)، ترجمه محمد کاظم موسوی، انتشارات برهان و مؤسسه انتشارات اسلامی، جلد اول
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۴ش)، نثر الالئی، ترجمه حمیدرضا شیخی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، چاپ دوم
۳۰. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۴ق)، آمالی، قم، دارالتقافه، چاپ اول
۳۱. _____ (۱۴۰۷ق)، تهذیب الاحکام، تحقیق حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم
۳۲. فتال نیشابوری، محمد بن احمد (۱۳۷۵ش)، روضه الواعظین و بصیرة المتعظین، قم، انتشارات رضی، چاپ اول
۳۳. کراجکی، محمد بن علی (۱۳۹۴ق)، معدن الجواهر و ریاضة الخواطر، تهران، المکتبۃ المرتضویه، چاپ دوم
۳۴. _____ (۱۴۱۰ق)، کنز الفوائد، قم، دارالذخائر، چاپ اول
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی (۸ جلد)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم
۳۶. لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ، قم، دارالحدیث، چاپ اول
۳۷. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ دوم
۳۸. مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، سیری در سیره نبوی، انتشارات صدرا، چاپ ۴۷
۳۹. نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل‌البتیة، چاپ اول
۴۰. یوسفی، احمد علی (۱۳۸۶ش)، نظام اقتصاد علویمبانی، اهداف و اصول راهبردی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.